

Котельницький Назар
(Чернігів)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ІНІЦІАТИВИ І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА КІНЦЯ 70-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Кінець 70-х років ХІХ ст. у громадському житті Російської імперії позначився розчаруванням політикою монархії, яка категорично відмовлялася лібералізувати політичну систему країни. Лакмусом ситуації стала російсько – турецька війна 1877–1878 рр.

Широкі кола російського суспільства чекали, що закінчення війни, визволення з-під турецького гніту Болгарії та перетворення її на конституційну монархію неодмінно призведе до аналогічних внутрішніх перетворень і в Росії¹. Ліберали вірили у можливість політичних змін: або проголошення конституції, або розширення прав місцевого самоврядування.

І можна тільки уявити все те розчарування, яке охопило ліберальні кола, коли Болгарія отримала конституцію, а Росія продовжувала стогнати від безправ'я. Це гнітюче розчарування присутнє і в публіцистиці самого І. І. Петрункевича.

Так, у статті, присвяченій пам'яті В. А. Гольцева, діяч з гіркотою констатує: «...ми пішли до Болгарії як визволителі, перетворили турецьку провінцію на вільну і конституційну державу, рабів зробили громадянами, обдарованими всіма конституційними правами і гарантіями, а самі повернулись додому тими ж самими рабами...». Війна, на думку діяча, продемонструвала духовне банкрутство і аморальність влади, громадянське рабство і колосальну розбещеність державної бюрократії².

Зрозумівши, нарешті, що війна не дасть суспільству свободи, чернігівські ліберали на чолі з І. І. Петрункевичем вирішили перейти до нелегальної агітації. Відразу після вбивства О. Мезенцева в родовому маєтку у с. Плиски, І. І. Петрункевич зустрівся з О. Ліндфорсом. Результатом зустрічі стало рішення про публічну пропаганду суспільства щодо відмови від силових дій. Мотивація цього рішення була відповідною політичним прагненням лібералів: діячі вважали, що терор «знизу» і терор «зверху» не врятує державу від проблем, а навпаки розвалить її. Вони вирішили обрати шлях консенсусу, оскільки вважали, що радикали не мають ані соціальної бази для свого руху, ані суспільної підтримки³.

Вихід на легальну загальноросійську політичну сцену зумовлювався не тільки сприятливою кон'юнктурою у суспільстві, але й ідеологічними засадами.

Зокрема, сестра О. Ліндфорса – С. Русова, дружина О. Русова, у своїх спогадах зазначала, що для ліберальних земців Чернігівщини головним інструментом боротьби була легальність і гасло – «чиста справа вимагає чистих рук». Згадуючи про ліберальну опозицію у Чернігівському земстві, С. Русова зазначала, що земці гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тієї неволі, в якій тримала її адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. Вони засуджували конспіративність у політиці. Сам же будинок Русових, за визнанням відомої діячки, став своєрідною штаб – квартирою ліберальної партії⁴. Окрім того,

І. І. Петрункевич захопився ідеєю об'єднання діяльності революційних і земсько – ліберальних партій, що свідчить про лідерську і консолідуючу сутність особи діяча.

Є і суб'єктивний фактор – зауважує С. Русова. І. І. Петрункевич на момент 1878 р. вже перетворився на «одіозного» політика – оратора. Він був дуже популярним серед молоді, яка вважала його політичним «поводирем». Взагалі С. Русова особливо виділяє Петрункевича з когорти чернігівських лібералів – «...нервова особа, з гарячим поглядом очей, у пенсне, з темним волоссям, високої, трохи сутулюватої будови... блискучий промовець з палким почуттям і красою слова...»⁵. До речі, С. Русова з вдячністю згадувала І. І. Петрункевича, який допоміг їй в організації учительської семінарії і громадської бібліотеки в Чернігові⁶.

Загалом, потрібно наголосити, що перехід до публічної загально – російської діяльності був дуже небезпечний, оскільки внутрішня політика царизму в останній третині XIX ст., за влучним визначенням Н. Шип, акцентувалася на боротьбі проти «інакодумства»⁷. Ця обставина додає ще більшої поваги до подальших дій І. І. Петрункевича.

Після наради у Плисах І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс вирішили розширити коло прихильників своїх ідей і виїхали до Києва на зустріч з лідерами «українофілів». Вибір контакту був не випадковим – «українофіли» і «громадівці» були поміркованою силою, що цілком відповідало філософії лібералів. Окрім того у І. І. Петрункевича був соратник, учасник як ліберального, так і національного руху – О. Русов. Як зауважує А. М. Катренко, самі «громадівці» та «українофіли» шукали контактів з ліберальними земцями Чернігівщини, щоб поповнити коло своїх прихильників і знайти об'єкт для впливу в українському дусі. Контакти двох груп не припинялися й надалі, що дало позитивні перспективи для української справи⁸.

Зустріч відбулася на квартирі Г. Цвятковського. Від національного руху були присутні: В. Антонович, брати Житецькі, О. Русов та інші⁹. І. І. Петрункевич виклав позицію лібералів і запропонував організувати нараду земців з питань політичної ситуації у країні, а також аргументував необхідність переговорів з терористами – народниками¹⁰.

Вирішили скористатись ювілеєм Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові для проведення зустрічей з прогресивною елітою суспільства. До того ж, професура і ректорат університету з оптимізмом сприйняли цю ідею¹¹.

Треба відзначити, що київська зустріч була не першою у послужному списку лібералів. Зокрема на початку 1878 р., відбулася нелегальна нарада у Ніжині, де були присутні О. Русов, М. Константинович, О. Ліндфорс та інші. Предметом розмови стала перспектива введення конституційного ладу в країні¹².

Взагалі, досліджуючи земський конституційний рух, відомий історик І. Білоконський зауважував, що земська опозиція під адміністративним пресом у 70-х роках XIX ст. різко розширилася і тяжіла до загальної консолідації. Заборона монархією офіційних земських з'їздів стала причиною появи приватних, нелегальних земських зібрань¹³.

Святкування ювілею Г. Квітки – Основ'яненка відбувалося 18 листопада 1878 р. у Харківському університеті. Після урочистого засідання і промови славетного О.Потебні, відбувся великий банкет на одній з харківських квартир. Крім наукової інтелігенції були присутні і представники земств, в тому числі і чернігівська делегація – І. І. Петрункевич, О. Ліндфорс, О. Русов, В. Савич¹⁴. На цьому банкеті відбувся перший публічний виступ І. І. Петрункевича як ідеолога лібералізму, щодо політичного життя.

Відомий дослідник земського руху І. Білоконський стверджував, що І. Петрункевича попередив професор Л. Соколовський на предмет того, щоб земець був обережний у висловлюваннях, оскільки на банкеті будуть присутні різні за політичними поглядами

особи¹⁵. Як ми побачимо далі, І. Петрункевич не сприйняв рекомендацій і свій виступ оформив дуже прозорим і однозначним лексиконом. Виступ політика зводився до наступних тез.

І. І. Петрункевич наголосив на тому, що суспільство однаково проти терору і проти свавілля влади. Терор, на думку діяча, є свідченням слабкості як держави, так і всього суспільства. Суспільство зобов'язане, вважав І. І. Петрункевич, засудити як терор, так і державну систему, яка не відповідає інтересам народу і штовхає його на революційні акти. Діяч закликав владу провести кардинальні реформи державного організму, тим самим нейтралізувавши терор мирним шляхом, а не шляхом катівень¹⁶.

І. І. Петрункевич зазначив, що терористи бажають неможливого, а надії на вплив Заходу, через еміграційну діяльність того ж М. Драгоманова теж малоефективні. На думку оратора, треба працювати в Росії і добиватися свободи шляхом організації громадських сил¹⁷.

Виступ І. І. Петрункевича, по суті, показав загальнодержавне мислення діяча і наявність політичної харизми. Промова на банкеті була сприйнята неоднозначно, оскільки було піддано різкій критиці існуючий в Росії політичний лад. Невелика частина делегатів сприйняла риторичку як заклик до революції¹⁸. Однак абсолютна більшість присутніх привітала сміливі заяви діяча. Отримавши аванс довіри, І. І. Петрункевич розпочав консолідацію демократичних сил.

На цій же зустрічі І. І. Петрункевич установив контакти із земськими і громадськими діячами південних і східних губерній. Отримавши підтримку своїх ідей, діяч запропонував створити комісію, яка б виробила проект програми організації прогресивних діячів і об'єднала б всі опозиційні сили у країні¹⁹. Завершальним акордом харківської зустрічі стала домовленість І. І. Петрункевича і лідерів інших земств про направлення уряду земських адрес однорідного характеру з питань боротьби проти «революційного зла»²⁰.

Тим часом, відомий «українофіл» В. Беренштам, підгодував зустріч лібералів і терористів – народників. Як згадує І. І. Петрункевич, про зустріч серед лібералів знали лише він і О. Ліндфорс бо така інформація могла коштувати життя людей²¹.

Переговори відбулись 3 грудня 1878 р., на квартирі В. Беренштама у Києві, що на Бібіковському бульварі. Від лібералів були присутні лише І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс. З боку народників – В. Осинський, М. Ковалевська, В. Дебогорій – Мокрієвич та ін. Від «українофілів» – В. Антонович, М. Старицький, О. Русов та ін.²².

Першим слово взяв І. І. Петрункевич і порушив питання про можливість тимчасового припинення актів насилля з боку терористів. За цей час ліберали обіцяли об'єднати земський і громадський рухи у протест проти урядової політики і сформувані вимоги корінних перетворень²³. Кінцевою метою І. І. Петрункевич уважав встановлення конституційного ладу.

Діяч наголосив, що необхідно спочатку використати всі легальні форми боротьби: петиції, мирні демонстрації, агітація через пресу. Брошури конституційного характеру І. І. Петрункевич планував видавати в еміграції і переправляти в Росію шляхом контрабанди. Однак, першочерговою умовою початку цієї діяльності, він уважав припинення терору, який залякував не лише уряд, а й суспільство²⁴.

Терористи не сприйняли такого підходу, і зустріч закінчилася безрезультативно. Хоча київські переговори не дали позитивних результатів, ця зустріч мала доленосне значення для особистого життя І. І. Петрункевича.

Справа в тім, що з відома В. Беренштама, але без відома інших, на засіданні була присутня відома діячка російського визвольного руху, графиня Анастасія Паніна.

Будучи дворянкою і маючи великі корпоративні зв'язки, до того ж фінансово дуже забезпечена людина, вона вирішила допомагати громадським ініціативам. Для цього вона вислухала аргументи лібералів і народників, щоб визначитися з особами, яким вона допомагатиме²⁵. На нараду її запросив І. Житецький, домашній учитель доньки графині. Паніна не брала участі в дискусіях, але, очевидно симпатизуючи лібералам, запросила деяких учасників зустрічі до себе на квартиру наступного дня. За свідченням самого І. І. Петрункевича, ця зустріч була вирішальною в особистій долі політика. З цього моменту графиня Паніна стала вірною супутницею і соратницею І. І. Петрункевича²⁶.

Оскільки, початок засідань Чернігівського губернського земського зібрання було перенесено на січень 1879 р., ліберали вирішили скористатися паузою і підготувати ґрунт для агітації в суспільстві від земств і преси. Окрім того, І. І. Петрункевич і О. Ліндфорс вирішили провести перший земський з'їзд у Москві. Відтак, І. І. Петрункевич відправився у столичне турне²⁷.

Цікава деталь – Ф. Петров, опрацювавши архівну документацію Чернігівської губернії, дійшов висновку, що І. І. Петрункевич і його соратники мали на руках фальшовані дозволи на роз'їзди по імперії. Цей факт свідчить про наявність міцних зв'язків Петрункевича з вищими щаблями влади, які вдалося отримати завдяки знайомству з А. Паніною²⁸.

Спочатку І. І. Петрункевич з'їздив до Москви. Московське земство не виявило будь-яких позитивних емоцій на пропозиції І. І. Петрункевича. Лідер земства – О. Наумов, вважав, що його інституція повинна жорстко дотримуватися формальних прав, які були надані самодержавством, і не розширювати юрисдикцію нелегальними засобами²⁹.

Не отримавши підтримки в земських колах, І. І. Петрункевич звернувся до представників наукової громадськості, зокрема до професора Максима Ковалевського і відомого публіциста Віктора Гольцева. Звернення діяча до інтелігенції має своє пояснення: він уважав, що через зв'язки з нею можна знайти опору в народі, а головне завдання освічених людей – пропаганда прогресивних демократичних ідей. У своїх публіцистичних творах І. Петрункевич наголошував, що інтелігенція має цікавитися нагальними проблемами суспільного життя, бо ці питання – суть буття самого суспільства, його життя, в яких закладено джерело діяльності або зародок смерті його³⁰. З цієї точки зору, І. І. Петрункевич постає перед нами як консолідатор, генератор демократичної інтелігенції того часу, в тому числі і народницької.

При розмові з ними І. І. Петрункевич указав на необхідність скликання з'їзду земських діячів, який би показав рівень згуртованості опозиції. Цей з'їзд, на думку діяча, нейтралізував би хибне самоусунення прогресивних діячів від проблем держави і об'єднав би їх навколо ідеї конституції. Результатом зустрічі стала домовленість про скликання першого земського з'їзду в Москві у березні-квітні 1879 р., а В. Гольцев мав стати його організатором³¹. Ця інформація ще раз підтверджує тезу про велику роль І. І. Петрункевича в об'єднанні прогресивної інтелігенції того часу.

Після Москви І. І. Петрункевич виїхав до Петербурга. Метою візиту було ознайомлення з позицією преси щодо ліберального питання. Спочатку відбулася розмова з редактором найліберальнішої газети «Молва» – В. Полетикою.

Аргументи і пропозиції І. І. Петрункевича редактор сприйняв зі співчуттям, однак, мотивуючи небезпеку підтримки газетою цього руху, натякав на бажане фінансування видавництва газети. Зрозумівши, що В. Полетика хоче отримати фінансову компенсацію за політичні збитки, І. І. Петрункевич не став продовжувати розмову³².

Зустріч із редактором «Вестника Европы» – Е. Утіним, також не дала позитивних результатів, хоча І. І. Петрункевич познайомився з усіма суспільними течіями Росії³³.

Остання важлива зустріч відбулася з редактором «лівого» журналу «Отечественные записки» – М. Михайловським.

Після монологу І. І. Петрункевича про спасіння країни від революційного терору М. Михайловський поставив пряме питання – чи може І. І. Петрункевич взяти на себе зобов'язання передачі всієї землі селянам? І. І. Петрункевич, будучи дворянином – землевласником і лібералом одночасно, дав адекватну відповідь своїм поглядам, і сказав, що ці питання буде вирішувати всестанове конституційне зібрання. М. Михайловський зразу ж категорично відповів, що народу начхати на поміщицьку конституцію. Коли народ візьме владу у свої руки, він сам напише свою конституцію³⁴. Продовжуючи бесіду, М. Михайловський однозначно додав: «...народу потрібна не конституція, а земля, тим більше не конституція, здобута дворянством, і, відповідно, з дворянськими інтересами на першому місці, а дворянські інтереси завжди протилежні селянським; забезпечений землею народ, у свій час сам створить політичні форми, які відповідають його дійсним інтересам, і у всякому випадку такі форми, у яких привілеєм не буде місця...»³⁵. Зрозумівши, що М. Михайловський є прихильником ідей народництва, і не сприймаючи його «класової» аргументації, І. І. Петрункевич завершив переговори.

Треба зауважити, що хоча столичні візити не дали очікуваних результатів, вони показали позитивні моменти для лібералів. І. І. Петрункевич став загальнодержавним лідером ліберальної ініціативи у державі. Діяч отримав можливість зв'язку з вищими ешелонами влади. Незважаючи на всі труднощі, загалом, ідеї І. І. Петрункевича були сприйняті громадськістю дуже позитивно.

Отже, вищевикладений матеріал дає нам підстави стверджувати про перехід І. І. Петрункевича до публічної опозиційної політичної діяльності: нелегальної за методологією, але легалізованою суспільством. За свідченнями джерел, І. І. Петрункевич наприкінці 70-х років XIX ст. став виразником загальнодержавної ліберальної ініціативи. Її змістом стали: координація і консолідація прогресивних опозиційних політичних течій; прагнення об'єднати демократичну інтелігенцію; спроба переговорів з революціонерами – радикалами щодо припинення терористичних акцій.

¹ Волощенко А.В. Нариси з історії суспільно – політичної думки на Україні (70 – початок 80 рр. XIX ст.) – К., 1974. – С. 139.

² Петрункевич И.И. Памяти В.А. Гольцева: странички из личных воспоминаний // Памяти В.А.Гольцева: статьи, воспоминания, письма. – М., 1910. – С. 99, 102–103.

³ Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 80, 88.

⁴ Руссова С. Мої спомини. – К., 1996. – С. 49.

⁵ Там само. – С. 48.

⁶ Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 88.

⁷ Шип Н.А. Украинская интеллигенция XIX в. Историко – социологическое исследование. – К. 1993. – С. 132.

⁸ Катренко А., Катренко Я. Національно – культурна та політична діяльність Київської громади (60–90 рр. XIX ст.). – К., 2003. – С.132.

⁹ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 81.

¹⁰ Богучарський В.Я. Из истории политической борьбы в 70–80 годах XIX века. – М., 1912. – С. 397 – 398.

¹¹ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 81.

¹² Шевченко В.М., Акименко І.М. І. І. Петрункевич – український громадсько-політичний діяч кінця XIX – початку XX ст. // 350-річниця держави Б. Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 121.

¹³ Белоконский И.П. Земство и Конституция. – М., 1910. – С. 8–9.

- ¹⁴ Катренко А. Політична діяльність земців – лібералів в Україні (друга половина 70 – початок 80 рр. XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 119.
- ¹⁵ Белокогонский И.П. Земское движение. – М., 1914. – С. 11.
- ¹⁶ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 82.
- ¹⁷ Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. – М., 1977. – С. 183.
- ¹⁸ Історія УРСР. – К., 1978. – Т. 3. – С. 394.
- ¹⁹ Белокогонский И.П. Земское движение... – С. 12.
- ²⁰ Петрункевич И.И. Памяти В.А. Гольцева... – С. 104.
- ²¹ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 83.
- ²² Петров Ф.А. Из истории общественного движения в период второй революционной ситуации в России. Революционеры и либералы в конце 1870 гг. // История СССР. – 1981. – №1. – С. 151.
- ²³ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 84.
- ²⁴ Петров Ф.А. Из истории общественного движения... – С. 151.
- ²⁵ Пирумова Н.М. Земство и политика // Родина. – 1993. – №5–6. – С. 101.
- ²⁶ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 84.
- ²⁷ Там же. – С. 48.
- ²⁸ Петров Ф.А. Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70 – начало 80 гг. XIX в. // Вопросы истории. – 1974. – №9. – С. 41.
- ²⁹ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 85.
- ³⁰ Петрункевич И.И. Интеллигенция и «Вехи» // Вехи: Интеллигенция в России. – М., 1991. – С. 220.
- ³¹ Петрункевич И.И. Памяти В.А. Гольцева... – С. 106.
- ³² Там же. – С. 107.
- ³³ Петрункевич И.И. Из записок... – С. 86.
- ³⁴ Там же. – С. 87.
- ³⁵ Петрункевич И.И. Памяти В.А. Гольцева... – С. 107–108.